

הקדמה – אחריות שילוחית בדיננו ובדיניהם

ככלל, דין התורה דבק בעיקרון של אחריות אישית מוחלטת. אותו איש שפגע בחברו, הוא זה שיישא באחריות, מבחינה מוסרית וכספית כאחת. משנה מפורשת היא שאין האדם חייב על נזקי עבדו (ידיים ד:ז), כמו כן כלל גדול הוא בהלכה ש"אין שליח לדבר עברה", כלומר, שאין המשלח נושא אחריות למעשיו של שלוחו.

לעומת זאת, במשפט האזרחי של ימינו מבוסס היטב העיקרון של אחריות שילוחית, כך שהמעסיק נושא אחריות ממונית, ולעתים אף פלילית, למעשיו של עובד בתוך עבודתו. מבחינה פורמלית אחריות המעביד הוא בנוסף לזו של העובד עצמו, אך למעשה המעסיק נושא באחריות הבלעדית, שכן רק במקרים נדירים מאד נעזרים התובעים והמעסיקים באפשרות הניתנת בחוק לתבוע ישירות את העובד על הנזק שעשה במסגרת עבודתו.

פער זה מעורר את השאלה, האם הפטור ההלכתי מאחריות על מעשה הזולת הוא מוחלט? האם אותו שינויים בנסיבות שהביאו את המשפט האזרחי ליזום הטלת אחריות על המעביד משפיעים, או מסוגלים להשפיע על התוצאה על פי דין תורה?

במאמר זה נדון בקצרה בשתי שאלות:

- א. מהי מהות הפטור שדין התורה מעניק למעסיקים ושולחים מאחריות שילוחית?
- ב. באיזו מידה מעסיק יכול להתחייב, באופן הסכמי, את האחריות על מעשי עובדו כך שהתחייבותו תקפה בדין תורה?

מהות הפטור מאחריות שילוחית בהלכה

הנושא של אחריות שילוחית נידון בחז"ל בקשר לעבד ובקשר לשליח, מכיוון שהפועל הוא מעין עבד בזעיר אנפין, שכן "שכירות ליומיה קנה", הוא גם כן שלוחו של המעסיק. שני ההקשרים האלו הם בעלי חשיבות לשאלה של אחריות המעסיק על מעשי פועלו.

פטור של אדון על נזקי עבדו

שנינו במסכת ידיים (ד, ז):

אומרים צדוקין קובלין אנו עליכם פרושים שאתם אומרים שורי וחמורי שהזיקו חייבין ועבדי ואמתי שהזיקו פטורין. מה אם שורי וחמורי שאיני חייב בהם מצות הרי אני חייב בנזקן, עבדי ואמתי שאני חייב בהן מצות אינו דין שאהא חייב בנזקן? אמרו להם לא, אם אמרתם בשורי וחמורי שאין בהם דעת, תאמרו בעבדי ובאמתי שיש בהם דעת, שאם אקניטם ילך וידליק גדישו של אחר ואהא חייב לשלם!?

ברור ממשנה זאת שעל פי הפרושים, שהם מייצגים את המסורה של תורה שבעל פה, אדון פטור על נזקי עבדיו. אך המשנה מותירה אותנו עם שתי שאלות:

א. איזה טעם הוא עיקר? האם העובדה "שיש בהם דעת" מסבירה למה יש לחוש "שמא אקניטם, ילך וידליק", והטעם העיקרי הוא שהטלת אחריות על האדון ירבה נזק במקום להמעיט אותו? או שמא עיקר הטעם שהעבד הוא בר דעת, ולא שייך כלל לחייב אחר על מעשיו, והדוגמא של "שמא אקניטנו" באה רק להראות כמה זה יהיה לא צודק לחייב האדון על הנזק של עבדו?

ב. האם הנימוק שנותנים לצדוקים הוא רק מסביר את הדין, או שמא הוא משקף את מהות הדין. האם במקרה שטעם זה אינו שייך יהיה ניתן לחייב את האדון?

בשני הנושאים האלו נפלה מחלוקת.

בעניין הקשר בין הטעמים, הרב עובדיה מברטנורה כותב ש"אין בהם דעת" "פירושו שיכוונו להפסיד ממון לבעליהן", כלומר שעיקר הטעם הוא "שמא אקניטנו" שחייב האדון עשוי להביא לתוצאות הרסניות. לעומת זאת, הרמב"ם כותב (גניבה א, ט) שאין אדם חייב על נזקי עבדיו אע"פ שהן ממונו מפני שיש בהן דעת ואינו יכול לשמרן שאם יכעיסנו רבו וילך וידליק גדיש באלף דינר וכיוצא בזה משאר נזקין. הרמב"ם מוסיף את המלים "ואינו יכול לשמרן", משמע שעיקר הסיבה היא שהעבד הוא בר דעת וממילא לא שייך לחייב אחר על מעשיו, שכן אי אפשר שהלה ימנע את נזקו.

בגמרא (בבא קמא דף ע"א) מכנים הנימוק של "שמה יקניטנו רבו" "כטעמא רבה", ובגלל טעם זה אנו נמנעים מללמוד מפטור על נזקי עבד ואמה לעניין פטורים מנזקים אחרים. ומצ"ן הרב ישראל גוסטמן בקונטרסי שיעורים. שמהתייחסות זאת שטעם זה משפיע על דרישת הפסוקים, משמע שפטור האדון הוא מן התורה; וכן הוא מדייק מלשון הרמב"ם שכותב בלשון גורפת שאין חיוב על נזקי העבד, שכן אינו יכול לשמרן.

לעומת זאת, מצאנו כמה פוסקים שקבעו שבמקום שלא שייך הטעם, באמת האדון יהיה חייב. כותב הראב"ן (בבא מציעא פרק השוכר את הפועלים) "האומר לעבדו צא וגנוב חייב האדון, וכן האומר לעבדו צא וחבול בפלוני חייב האדון", וממשיך להסביר שבמקרה שהאדון לא ציוה ולכן יש לחוש שמה הנזק הוא משום "הקניטו רבו" האדון פטור מתקנת חכמים.

כן כותב הנודע ביהודה (תנינא חו"מ ז) שמה שהאדון פטור "אינו מצד הדין רק מפני תיקון העולם" ולכן במקרה שלא שייך לחוש לזה, כגון שהעבד חייב מיתה ובוודאי לא עשה להקניט, אכן האדון יהיה חייב. וכן הוא באחיעזר (אה"ע כ"א), והוא אומר כן גם בשם הפלאה על כתובות (דף ל"ב).

לסיכום: קיימת מחלוקת אם הטעם שנותנת המשנה "שמה יקניטנו רבו" הוא "טעמא דקרא" בעלמא, או שמה זה מהות הפטור ולכן אכן האדון חייב במקרה שטעם זה לא שייך. ואפילו לאותם פוסקים שסבורים שקיימים מצבים שבהם האדון חייב על מעשי הפועל שלו, המצבים האלו הם חריגים, וברוב המקרים יהיה האדון פטור מכל מקום.

פטור השולח על נזקי שליחו

בכמה מקומות בגמרא מצאנו שאין שליח לדבר עבירה: וכלל זה תקף בדיני איסורים ובדיני ממון כאחד (עיין בעיקר קידושין דף מ"ב ע"ב, בבא מציעא דף י ע"ב). ואף פה הגמרא נותנת נימוק לדין זה: "דברי הרב ודברי התלמיד, דברי מי שומעים?" כלומר, השליח עצמו היה צריך לדעת שעליו לשמוע לדברי הרב, הוא רבונו של עולם, ולא לדברי התלמיד, הוא השולח; ממילא, השולח עצמו פטור עצמו בטענה שהשליח לא היה צריך להישמע לו.

לכלל זה מצאנו בגמרא כמה יוצאים מן הכלל. הגמרא (בבא מציעא דף י' ע"א) מזכיר שחצרו של אדם יכולה להיחשב "שלוחו" לקנות חפצים ואף חפץ גנוב, ואם כן הוא "שליח לדבר עבירה". והטעם הוא או משום שאין חצר מצווה על גנבה או משום שאין החצר מסוגלת לסרב. בכל מקרה, לא שייך בה טעם של "דברי מי שומעים".

כמו כן יש גזרת הכתוב לחייב את השולח במקרה של מעילה או של טביחה או מכירה של חפץ גנוב. (קידושין דף מ"ב ע"ב; בבא קמא דף ע"ט ע"א).

לפי חלק מן הראשונים, במקום שאין השליח מודע לכך שהוא מבצע עבירה, וממילא לא שייך טעם של "דברי מי שומעים" אכן יתחייב השולח במעשיו. (עיין תוספות בבא מציעא דף י' ע"א, ונמוקי יוסף שם; עיין הפסק ברמ"א על שלחן ערוך חו"מ קפ"ב: א' שמ"ח: ח).

ככלל, שלשה פטורים אלו אינם שייכים באחריות שילוחית על נזקים. במעילה ובטביחה ומכירה בוודאי זה לא שייך; כמו כן יהיה נדיר שאין העובד מודע בכלל לאפשרות שעבודתו תוכל להביא לידי נזקים.

בספר מחנה אפרים קבע הרב אפרים נבון שהזיקה בין מעסיק לפועל היא חזקה יותר מזו של שולח לשלוחו "שכן יד פועל כיד בעל הבית". על בסיס כלל זה הוא פוסק שאדם שבונה מעקה לגגו על ידי פועל יכול לברך עליו, כי זה נחשב כמעשיו הוא (שלוחין י"א) חלק מן האחרונים דנו אם יש ללמוד מזה שמחמת זיקה מיוחדת זו יהיה בפועל ג"כ משום "שלית לדבר עבירה", ולמעשה הסיקו הפוסקים שאין להשליך את דברי המחנה אפרים לעניין קיום מצוות לעניין חיוב בנזיקין. (עיין שער המלך תרומות א:י"א, שואל ומשיב קמיתא ב:ע).

הבנאי שקיבל

שנינו במשנה (בבא קמא ט:ג) "הבנאי שקבל עליו לסתור את הכותל ושבר את האבנים או שהזיק חייב לשלם. היה סותר מצד זה ונפל מצד אחר פטור; ואם מחמת המכה חייב", וכתב רבינו יהונתן בשיטה מקובצת שאם היה שכיר יום, בעל הבית גם כן חייב, שהרי לא נסתלק מן השמירה. ומעין זה כתב גם המאירי שם.

ודרך אפשרית להבין דבריו היא להסביר שבעל הבית אחראי לשמור על גופו ועל עבודתו של הפועל. לפי זה היה אפשר לחייב בעל הבית על נזקים שנעשו על ידי הפועל שלו. אפשרות להבין את המשנה בצורה זאת הוזכרה בדרך אגב בפסק דין אחד (פסקי דין ירושלים ממונות א' עמ' נ"ח), ואפשרות כללית להטיל על אדם אחריות לשמירת גופו של זולתו נידונה בהרחבה בספרי האחרונים (עיין בית ישי סימן ע"ו).

אך פירוש כזה היה מחודש ביותר כפי שראינו עד כה, אין תקדים בהלכה להטיל על אדם אחד אחריות על מעשיו של הזולת. לעומת זאת, אין ספק שניתן לחייב את הבנאי לשמור על הרכוש שהוא מתקן וכך יש להבין את השמירה שבפירוש רבינו יהונתן. הבנה זאת מסתברת עוד יותר על פי הנוסחאות במשנה שגורסות "או שהזיקן", כלומר שהזיק את האבנים עצמן (זו הגרסה משנה שבגמרא) או שגורסות "שהזיקו" שהאבנים הזיקו. (גרסה הובאה בשינויי גרסאות במשניות).

וכן נקבע במספר פסקי דין שלא הסכימו להטיל אחריות על השוכר לנזקי צד שלישי של הפועל, (עי' ויאסוף שלמה ח"מ לב, דברי שמואל (ארדיטי) חו"מ כ; פסקי דין ירושלים דיני ממונות ובירורי יהדות ב' עמ' פג).

גרימה

יש כלל בהלכה ש"גרמא בניזיקין פטור" כלומר מי שגרם לחפץ להינזק בדרך עקיפה אינו חייב לשלם. אך במקרים שהגרימה היא ישירה ומצויה מאד, ניתן לחייב את זה שגרם לנזק. גרימה כזאת מכונית "דינא דגרמי" (שו"ע חו"מ שפ"ו). אם הנזק הצפוי משליחותו של הפועל הוא ברור מאד, ניתן לחייב את שולחו מדינא דגרמי (שו"ע חו"מ שפ"ח: ב). אך ברוב המקרים אין הקשר בין ציווי העבודה של המעסיק לבין הנזק הנגרם על ידי הפועל מגיע לשכיחות הדרושה לחייב את המעסיק משום דינא דגרמי.

שותפים

בגמרא לא נמצאת אריכות דברים גדולה בענייני דיני שותפות עסקית. אך מספר יסודות שנמצאים בחז"ל הורחבו הרבה על ידי הראשונים. הראשונים נתנו תוקף לכמה דיני שותפות מרחיקי לכת. למשל, על אף שבדרך כלל ניתן לחזור בו משכירות, לכמה ראשונים אי אפשר לחזור בו משותפות. כמו כן לכמה ראשונים שותף זכאי להתחלק בריווחים שהשיג שותפו בכל עסקיו. (עיין בית יוסף חו"מ קע"ו).

בין היתר, כותב הרמ"א (חו"מ קע"ו י"ב) "אם חלק הגניבה עם השותף ואח"כ בא עלילה עליו, וכן אם קנה גנבה וחלק עם חבירו ובא אחר כך עלילה, הפסד ג"כ לאמצע, מאחר שנתרצה למעשיו", כלומר, אף על פי שאסור לשותף האחד לגנוב ואף לשותף השני לחלוק אתו בגניבה, מכל מקום מכיוון שהגניבה נעשית כחלק מהעסק המשותף, השותף שלא גנב, כיוון שלא מחה, חייב לשאת באחריות. ומעין זה כתב הסמ"ע בסוף סימן קע"ז.

לפי זה, נראה פשוט שאם שותף אחד הזיק בשוגג מתוך עבודת השותפות, שהוצאות הנזק יורדים מריווחי השותפות ושני השותפים מתחלקים בהפסד.

והמבי"ט מרחיב דין זה עוד יותר, וכותב (שו"ת מבי"ט חלק ג סימן נז) "כי אף על פי שאין שליח לדבר עבירה והשליח חייב ולא המשלח היינו כשאין שום הנאה למשלח במה שעושה השליח. אבל שהוא נהנה במעשה השליח הוא חייב", אך הרחבה זאת מדין שותפות לדין כל מי שנהנה ממעשי השליח נתונה במחלוקת (עי' ויאסוף שלמה ח"מ ל"ב).

אפשרות ליצור התחייבות תקפה להתחייב בנזקי העובד

"ביטוח צד שלישי"

כפי שאמרנו, על פי דין תורה אין חיוב כללי של המעסיק עבור נזקי העובד. עולה השאלה האם ניתן ליצור כזה חיוב על ידי הסכם. מחוייבות של המעסיק לשלם עבור כל נזק שיגרום עובדו מהווה מעין פוליסת ביטוח צד שלישי עבור העובד.

הסכם כזה יכול להצטייר באחד משני אופנים:

- א. מחוייבות של המעסיק כלפי הניזק לשלם עבור כל נזק שנגרם על ידי העובד שלו;
- ב. מחוייבות של המעסיק כלפי העובד לשלם עבורו את כל סכום שיידרש לשלם מחמת נזק שגרם בתוקף עבודתו.

לכל אחד מהאופנים האלו יש בסיס בהלכה; אך לכל אחד יש מגבלות חשובות כשנרצה ליישם אותם בדיני נזיקין.

האופן הראשון, מחוייבות כלפי הניזק, משקף בצורה נאמנה יותר את החוק האזרחי. חוק זה בנוי על העיקרון שהמעסיק, בתור זה שיוזם את העבודה, מנהל אותה, ונהנה ממנה, הוא זה שצריך לשאת באחריות עבור נזיקה.

כמו כן, איך ספק שמבחינה עקרונית מעסיק יכול להתחייב כלפי ניזק פונטציאלי שיהיה הוא אחראי לכל נזק שייגרם לו מחמת המעשים של הפועל שלו. כך כותב השלחן ערוך (ש"ט"ו:ד) "ראובן שכר נער לשמשו, אמר לו שמעון לסמוך עליו לשלם לו כל מה שיפסיד בהיות הנער בביתו, אף על פי שלא היה קנין בדבר, חייב, כי כל תנאי שכירות אינו צריך קנין".

יתר מכך, במקום שיש סיכוי סביר שמעשיו יגרמו נזק, מחייבים את האדם לקבל על עצמו לשלם כל נזק שייגרם על ידי מעשיו. (שו"ע חו"מ קע"ה: מ, רמ"א חו"מ שפ"ג).

אופן זה, שהוא כה פשוט כאשר הניזק הפוטנציאלי ידוע ומזוהה, נהיה מסובך מאד כאשר אין דרך לדעת מי עלול להינזק ממעשי העובד. במקרה הזה המעביד למעשה רוצה להתחייב כלפי אדם שאינו מכיר וייתכן שאף אינו קיים בעת שכירותו הראשונית של הפועל, כגון ילד שניזק. קיימות דרכים מסויימות להתמודד עם בעיה זאת, אך יש בכך קושי גדול. (עיינין "עקרונות הלכתיים בהסכמי ביטוח" מאת הרב יהודה פרומן כרך "כתר ב", מכון כתר קדומים עמוד 386).

האופן השני, מחוייבות כלפי העובד, הוא פשוט יותר. פה ההתחייבות היא כלפי אדם ידוע דהיינו העובד; ואין בדבר משום אסמכתא כי יש תמורה עבור ההתחייבות, שכן העובד היה בוודאי מסתייג מלעבוד במקום עבודה שהוא עצמו מחוייב בכל נזיקין שיוכל לגרום.

אך פה נתקלנו בבעיה אחרת: לחלק מן הפוסקים קיים איסור לערוב לאדם על נזקיו. הסיבה לכך ברורה: ערבות זאת עשויה להסיר את כת ההרתעה של משפטי הנזיקין ולעודד מעשי נזק. הבית יוסף בסימן קע"ו וקע"ז מביא את דברי הרשב"א (שו"ת רשב"א ד:ב) ש"שותף שאמר לחבירו גנוב וכל נזק שיגיעך אשלם לך פטור." (דברי הפוסקים בשאלה זאת נידונו בהרחבה יותר בספר פתחי חושן על דיני נזיקין, א:(מב) ובחוק לישראל על דיני נזיקין (12:48)).

אך מכיוון שמקור הבעיה פה הוא שאין הפועל נחשב שליח למעשה עבירה, נראה שאין בעיה לערוב על נזקים שייגרמו בשוגג. ומעשים בכל יום שחברות ביטוח עורבות לאנשים על חיובי נזק שנגרם בשוגג. על כן נראה שאם יש מחוייבות מפורשת כלפי העובד לפטור אותו מתשלום על כל נזק שהוא יזיק בשוגג במשך עבודתו, שלמחוייבות כזאת תהיה תוקף.

יש לשאול אם רכישת ביטוח צד שלישי על ידי המעביד מהווה מחוייבות משתמעת כלפי העובדים שהמעסיק ישלם עבור נזקים שייגרמו הם, מכיוון שסוף סוף רואים שהמעביד ערוך לשלם אם יגרמו נזק, שכן הוא יקבל מחברת הביטוח. מצד שני, ייתכן שאין המעסיק לוקח את הפוליסה מרצון אלא רק משום אילוצו של המשפט האזרחי.

שותפות

אפשרות נוספת למעסיק לקבל על עצמו אחריות היא ביצירת שותפות עם הפועל. השותף חייב ממילא מהנזקים שנגרמים ממעשי שותפו כאשר מעשים אלו מקובלים עליו.

מסקנה

בדין תורה אין כלל שיחייב את המעביד על נזק שגרם הפועל שלו במשך עבודתו, אלא רק מקרים בודדים שבהם ניתן לחייב. עם זאת, עצם הדבר שאדם ייקח על עצמו אחריות כלפי נזק פונטציאלי על נזק שייארע לו ממעשיו, ואפילו בעקיפין, הוא מקובל ואף חיובי. כמו כן, המעביד יכול לקבל על עצמו כלפי העובד לערוב לו על נזק שייגרם בשוגג.

הואים מפה שדין תורה מסוגל להתמודד עם הצורך של המעביד לקחת על עצמו אחריות על נזקים שיגרום על ידי העבודה שעושים הפועלים שלו. עם זאת, ההתמודדות אינה בדרך של תקנה גורפת אלא בדרך של מחוייבות אישית. לדרך זאת יש יתרון, שכן עצם הדבר שצריכים להתנות במפורש על חיוב המעביד מזכיר לפועל שמעיקר הדין הוא נושא אחריות על מעשיו. תזכורת זאת עשויה לחזק את תחושת האוטונומיה של העובד, ולצמצם במידה מסויימת את ההרגשה שאינו אלא סניף למעביד, ושאינו אחראי אישית לדאוג למניעת מעשי נזק.